

Əli RÜSTƏMOV
Kitabxanaşünaslıq kafedrasının dosenti
Xuraman AĞAYEVA
Laboratoriya müdiri

SƏNƏD (DOKUMENTUM) ANLAYIŞI, ONUN GENEZİSİ VƏ MAHIYYƏTİ

«Sənəd» anlayışı, kitabşünaslığın, kitabxanaşünaslığın, biblioqrafiyaşünaslığın, informatikanın, sənədşünaslığın və bir neçə digər elm sahəsinin mərkəzi, fundamental anlayışıdır. Bu anlayış real mövcud olan predmetlərin əlamətlərini ifadə edir. Onlar təcrübi fəaliyyətin əsas obyektləri olub, sənəd informasiyalarının hazırlanması, toplanması, analitik-sintetik emalı, axtarışı, yayılması və istifadəsi proseslərinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

«Sənəd» anlayışı ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində geniş istifadə olunur. Demək olar ki, sənədlə bağlı olan hər bir bilik sahəsində «sənəd» anlayışının bir və ya bir neçə mənə versiyası vardır. Bu da həmin sahənin sənədin müəyyən statusuna üstünlük verməsilə bağlıdır. Məsələn, sənəd anlayışı informatikada, kitabxanaşünaslıqda, biblioqrafiyaşünaslıqda, muzeyşünaslıqda, arxivşünaslıqda, kitabşünaslıqda, həmçinin bu sahələrin təcrübi fəaliyyət sferalarında (məsələn, kitabxana işi, muzey işi və s.) müxtəlif cəhətlərdən başa düşülür. Buradan da «sənəd» anlayışının çoxmənalı (polisemik) olması və buna görə də sənəd-kommunikasiya sferasında çalışan mütəxəssislərin ünsiyyətində və fikir mübadiləsində çətinlik yaratması real faktır. «Sənəd» anlayışının ümumi mənasının təyini sosial informatikanın nəzəri problemlərindən biri kimi hələlik həll edilməmiş qalır.

Beynəlxalq miqyasda sənədin ən ümumi əlaməti sənəd-informasiya prosesində istifadə edilən yazılı informasiya vahidi kimi səciyyələndirilir. Bu ümumi əlamət beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də qəbul edilmişdir. Bunlar İSO, SIFLA, WIPO, Beynəlxalq Sənədşünaslıq Federasiyası, Arxivlər üzrə Beynəlxalq Şura və digər belə təşkilatlardır. Məsələn, İSO-nun işləyib təsdiq etdiyi beynəlxalq standartla görə informasiya müxtəlif üsullarla hər hansı maddi daşıyıcıya (kağız, mikrofilm, disk və s.) yalnız hərflər və rəqəmlərlə deyil, təsvir, səs, elektromaqnit dalğası və s. formada yazıla bilər. Belə bir təyinat cəmiyyətdə informasiyanın ötürülməsi üçün istifadə edilən bütün maddi obyektləri (muzey, memarlıq obyektləri, suxur nümunələri və s. daxil olmaqla) sənəd anlayışına daxil edilir.

MDB ölkələri üçün qəbul edilmiş əlaqədar dövlətlərarası standartlarda (məs: QOST 7.1.2003, QOST 7.83.2001 və s.) (2) sənəd anlayışı 3 variantda mənalandırılır.

I. İnformasiya fəaliyyətində müəyyən vahid kimi baxılan yazılı informasiyalar.

II. Zaman və məkan etibarilə ötürülmək üçün insan əməyi ilə yaradılan və informasiya mühafizə edən maddi obyekt.

III. İnformasiyanı yazılı formada mühafizə edən, müəyyən qaydada tərtib olunmuş və mövcud qanunçuluq əsasında hüquqi əhəmiyyət kəsb edən maddi obyekt.

«Sənəd» anlayışının müxtəlif tərəfləri arasındakı münasibət iyerarxik prinsip əsasında, yəni bir anlayışın digərinə təbəçiliyi, daha məhdud anlayışın özündən daha geniş anlayışa daxil edilməsi yolu ilə qurulur. Anlayışın məzmununun mərhələlərlə məhdudlaşdırılması bu və ya digər sahələrdə praktiki fəaliyyətin məqsədilə izah edilir.

Deyilən birinci tərif normativ sənədsünaslığın bütün sahələrində, yəni informasiya və sənədsünaslığa aid olan soraq, tədris-metodiki və digər ədəbiyyat sahəsində istifadə edilə bilər. 2-ci deyilən tərif kitab nəşri və kitab yayımı sahəsində qəbul edilmişdir. Çünki burada maddi obyekt (sənəd) informasiya ilə əlaqələndirilir. Bu iki element olmadan sənəd ola bilməz. Burada insan əməyinin olması da vacib elementdir. Məsələn, genetik informasiya insan tərəfindən deyil, təbiət tərəfindən yaradıldığı üçün sənəd hesab edilə bilməz. Sənədin belə təyinatı əsas sənəd tipləri və növlərinin sənəd-kommunikasiya obyektini kimi konkretləşdirilməsinə, bu aspektdə kitabxanasünaslıq, biblioqrafiyasünaslıq və kitabşünaslıq və onlarla bağlı olan digər müştərək sahələrdə sənəd anlayışının məzmununa yanaşmağa imkan verir. Kitabxana, biblioqrafiya, kitab ticarəti və informasiya fəaliyyəti o sənədlərlə bağlıdır ki, onlar eyni zamanda iki funksiyayı yerinə yetirir. Bunlar informasiyanın (sənədin) mühafizəsi və zaman və məkan etibarilə verilməsidir (ötürülməsidir). İnformasiyanı zaman və məkan etibarilə əks etdirən çoxlu predmetlər də vardır. Məsələn, məişət predmetləri, reklam şitləri, binalar və s. Onlarda informasiyanın zaman və məkan etibarilə saxlanması və verilməsi funksiyası olsa da, bu funksiya ikinci dərəcəli xarakter daşıyır. Məsələn, televizorun hər hansı hissəsindəki yazı onun təyinatı və alıcılıq qabiliyyətini müəyyən etmir və ona da sənəd kimi baxmaq olmaz. Sənədin yuxarıda deyilən ikinci tərifini müəyyən sənəd fonduna daxil olmayan və cəmiyyətdə geniş yayılmaq funksiyasını daşımayan predmetləri sənəd anlayışına daxil etmir.

Yuxarıda deyilən təriflər sənədin aşağıdakı əlamətlərini müəyyən edir: 1) mənası, məzmunu olan informasiyanın mövcudluğu; 2) sənədin uzunmüddətli mühafizəsini və istifadəsini təmin edən sabit maddi formada olması; 3) funksional baxımdan informasiyanın zaman və məkan etibarilə verilməsi, yəni sənədin sosial kommunikasiya kanalları ilə istifadəsi.

Sənədin əsas, baş tərkib elementi informasiyadır, yəni kommunikasiya prosesində istifadə olunan müxtəlif məlumatlar, xəbərlər, biliklərdir. Sənəddə mühafizə edilən informasiyalar aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərə malikdir:

1) sənəd cəmiyyətdə istifadə edilmək üçün insan tərəfindən yaradılmış sosial informasiya daşıyıcısıdır;

2) sənəd insanın intellektual fəaliyyəti nəticəsində yaradılan semantik informasiyanı əks etdirməlidir. Müəyyən məzmunu (mənanı) malik olması sənədin fərqləndirici əlamətlərindən biridir. Sənəddə mənası olmayan informasiya ola bilməz.

3) sənəddə informasiya diskret xarakterə malikdir, yəni müəyyən an, vaxt üçün qurtarmış xarakterdədir. Kağız sənədlərdə diskretlik statik, daimi, bəzi elektron sənədlərdə isə dinamik, dövrü

xarakter daşıyır (məsələn: web-sənədlər) Hər hansı maddi daşıyıcıya (papirus, kağız, fotoplyonka və s.) fiksasiya edilmiş, yazılmış məlumat sənəd forması alır. Əksər sənədlər üçün məlumatlar bitkin, qurtarmış formadadır. Qurtarmamış bitkin olmayan, fragmentar məlumatlar tam sənəd ola bilməz. Öz müəllifinin (yazıçı, alim, rəssam) yaradıcılıq prosesini xarakterizə edən qurtarmamış ədəbi əsərlər, eskizlər, qeydlər (nabroski), qaralamalar bu baxımdan istisnalıq təşkil edir.

4) işarə təbiətinə malik olan istənilən obyekt kimi yazılı məlumat da kodlaşdırılmış mətdir. Kodlaşdırılmış mətnlərin mənasını ancaq işarə sisteminin kodlaşdırılma və kodaçma qaydalarını bilməklə başa düşmək olar. Məsələn, biz çox halda heroqlif işarələri ilə yazılmış mətnin məzmununu başa düşə bilmirik. Çünki bu işarələrin kodlaşdırılmış (yazılmış) işarə sistemini bilmirik.

Fiksasiya olunmuş, yazılmış məlumat işarə formasına malikdir. Çünki ancaq belə formada biliyi, emosiyayı, müəllifin müəyyən sahədə dünyagörüşünü verə və oxucu həmin işarə sistemini dekodirovka edərək müəyyən bilik əldə edə bilər. İşarə sisteminə malik olmaq istənilən sənədin vacib xassəsidir.

5) sənəd maddi daşıyıcıda insanın yaratdığı üsullarla qeyd edilən yazı, qrafika fotoqrafiya, səs yazısı və s. ibarət olan informasiyalardır.

6) sənəd substansionallıq, yəni stabil, sabit maddi obyekt formasına malikdir.

İnformasiya qeyri-sənəd, yəni maddi daşıyıcıya köçürülməmiş və maddi daşıyıcıya (kağız, disket, optik disk və s.) keçirilmiş formada, yəni zaman və məkan etibarilə mühafizə və verilmə (yayıma) üçün yaradıla bilər.

İnformasiyanın yazılması, mühafizəsi və verilməsi üçün xüsusi olaraq müəyyən edilmiş obyekt maddi daşıyıcı və ya informasiya daşıyıcısı adlanır. Maddi daşıyıcıdan ayrı sənəd ola bilməz.

Maddi obyektlərin funksiyaları onların spesifik maddi konstruksiyalarını (formalarını) əsaslandırır. Bunlar kitab, kitabça mikrofiş, maqnit diski, optik disk və s.-dir. Belə konstruksiya sənədlərin sosial kommunikasiya sistemində rahat yerdəyişməsinə, mühafizəsinə və istifadəsinə (oxumaq, baxmaq, dinləmək) imkanı verir.

Beləliklə, maddi obyekt o vaxt sənəd xassələri alır ki, maddi daşıyıcı ilə ona yazılmış, keçirilmiş informasiya vəhdət təşkili etsin. Sənədin belə ikili təbiəti onun sosial sistem kimi əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Deyilən xarakteristikaların biri olmadıqda vəhdət təmin edilmir və deməli sənəd yoxdur.

Sənəd sosial informasiyanın zaman və məkan etibarilə mühafizəsi və verilməsi (ötürülməsi) üçün yaradıldığından informasiya mənbəyi və sosial kommunikasiya vasitəsi hesab edilir.

«Sənəd» anlayışının ISO tərəfindən dəstəklənən digər bir interpretasiyası da vardır: «sənəd»-sənədlərin mühafizəsi və istifadəsi üzrə sosial institutların (kitabxanaların, arxivlərin, muzeylərin, informasiya mərkəzlərinin və s.) qarşılıqlı anlaşmasını təmin edən vasitədir.

«Sənəd» anlayışı növ kateqoriyası üçün (dərc edilən, dərc edilməyən sənədlər, incəsənət əsərləri, kino-foto, fotosənədlər, elektron sənədlər və s.) cins anlayışı kimi başa düşülə bilər. Bu

baxımdan əlyazması, kitab, jurnal, qəzet, buklet, açıqca, çertyoj, xəritə, not, film, qramaplastinka, maqnit və optik disk və s. fərqləndirilir.

«Sənəd» barədə deyilən ümumiləşdirilmiş anlayışla yanaşı, ictimai fəaliyyət və elm sahələri baxımından onun spesifik və məhdud mənə daşıyan izahı (traktovkası) ola bilər. Məsələn, tarixi mənbəşünaslıq, diplomatika, hüquq elmləri və s. Bəzi mütəxəssislər bədii əsərləri, qədim dövrlərə dair yazılı abidələri sənəd hesab etmirlər. Digərləri isə hüquqi əhəmiyyət kəsb edən obyektləri sənəd hesab edir və s.

«Sənəd» terminin yaranması tarixi və təkamülü kifayət qədər öyrənilməmişdir. Bu məsələni tədqiq edən mütəxəssislərdən X.Arisi, Q.Q.Vorobyovu, M.A. Komarovu, Y.N.Stolyarovu, A.Suskanı və bir neçə digərlərini göstərmək olar. «Sənəd» terminin informasiya nəzəriyyəsi, «informatika» baxımından qismən izahına rus alimlərindən A.M.Mixaylovun, R.S.Qilyarevskinin, A.İ.Çornının, uzaq xarici ölkə mütəxəssislərindən Ə.Armsın, S.Faradeynin, A.Kentin, Ə.Qarfildin və bir neçə digər mütəxəssislərin əsərlərində rast gəlmək olar.

Beynəlxalq terminoloji yanaşma baxımından (dokument) «sənəd» sözü latın sözü olan «dokumentum» sözündən götürülmüşdür və hərfi mənasına görə nümunə, sübut, şahid deməkdir. Bu söz latın dilindəki «docere» «öyrətmək» fəliyəndir. Sözü tarixi kökü qədim hind-avropa dilindən götürülmüşdür və ilk əvvəllər nəyinsə ötürülməsi, qəbulu və alınması ilə bağlı olan açılmış əl jestini ifadə edirdi.

Digər versiyaya görə «dek» sözü «on» rəqəmini ifadə edir ki, bu da əllərdə cəmi açılmış on barmaq olduğunu göstərir. Tədriclə «dek» söz kökü «doceo» sözündən «doc» kökünə çevrilmişdir. «doceo» öyrədirəm mənasını verir. «doctor»-alim, «doktrina» təlim (uçenie) «dokumentum»-öyrətmək sözləri də buradan yaranmışdır. Bu mənada «sənəd» sözü Y.Sezar və Siseron tərəfindən istifadə edilmişdir. Sonralar «dokumentum» sözü hüquqi mənada «yazılı sübut», «rəsmi dövlət aktlarının kitablardan götürülmüş yazılı sübutu mənalarda XIX əsrin ortalarına qədərki dövrdə işlənmişdir. Bu söz latın dilindən bütün Avropa dillərinə keçmişdir.

Rus dilində «dokument» sözü I Pyotrun hakimiyyəti dövründə alman və polyak dillərindən keçmişdir. Həmin dövrdə «dokument» sözü «yazılı sübut», «yazılı təsdiq» mənasında işlənmişdir. XX əsrin əvvəllərində bu söz Rusiyada iki mənə ifadə etmişdir: 1) qanuni yolla tərtib edilmiş hər hansı hüququn (mülkiyyət, əmlak, sərbəst yaşayış) təsdiqinə xidmət edən, yaxud hər hansı öhdəliyi təsdiq edən (məsələn, müqavilə, sələm öhdəliyi, icarə və s.) istənilən kağız; 2) istənilən yazılı sübut, fakt

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (C.4, Bakı, 1987, S.56)(1) «dokument» termini «sənəd» termini ilə ifadə edilir və onun ərəb dilli söz olduğu göstərilir. Bu termin ümumi formada belə izah edilir: «bir şeyi, fikri təsdiq, bir şeyə olan hüquqi sübut edən rəsmi kağız». Əlbəttə, kitabxanaşünaslıq, kitabşünaslıq və informatika elmlərində sənədə verilən tərif, həmin fənlərin obyekt və predmetinə uyğun olaraq bir qədər fərqlidir. Məsələn «İnformatika» çoxdilli izahlı terminlər lüğətində (3) sənədə belə tərif verilir: «İstənilən maddi informasiya daşıyıcısında mühafizə, yayılma və istifadə məqsədilə, yaradılan sosial informasiya daşıyıcısı».

Hüquqi sənədlərin miqdarının artımı XVII əsrin ikinci yarısında «diplomatiqa» adlı xüsusi elm sahəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu elmin adı yunan sözü olan «diploma» sözündən götürülmüşdür. Mənası vərəq, sənəd (üst-üstə qoyulmuş iki vərəq) deməkdir. Diplomatikada şəxsi sənədlər deyil, bütün ictimai və hüquqi xarakterli sənədlər öyrənilirdi. Diplomatiqanın yaradıcısı «Diplomatika bacarağına dair kitab» adlı ilk əsəri yazmış Jan Mobilyon hesab edilir.

Diplomatikada baza termini olan «dokument» müəyyən hüququn yaranmasını, sübutunu və yerinə yetirilməsini təsdiq edən istənilən yazılı mətn kimi izah edilir. Bu sahə baxımdan sənəd üç əsas funksiyadan birini yerinə yetirir: 1) yeni hüquqi qaydanın təsdiqi (akt, bağışlama, satış və s.); 2) məhkəmədə sübut vasitəsi (tərəflərin yazılı ifadələri) 3) bir şəxsdən digərinə müəyyən səlahiyyətin verilməsi (veksel, aksiya kuponu və s.)

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dünya ölkələrinin bəzi soraq nəşrlərində «dokument» terminindən törəyən bir neçə termin meydana gəlir. Məsələn, sənədçilik (təsdiq edilmiş səlahiyyət və sübut), sənədsünaslıq (sənəd haqqında elm) və s. Sonuncu deyilən termin məşhur isveçli alim Pol Otle tərəfindən elmi dilə daxil edilmişdir. Sənədsünaslığın nəzəriyyəsi tarixən ilk dəfə P.Otle və onun həmfikri A.Lafenton tərəfindən işlənmişdir. Onlar 1895-ci ildə Beynəlxalq Bibliografiya İnstitutu yaratmışlar. Bu institut 1931-ci ildə Beynəlxalq Sənədsünaslıq İnstitutunu, 1938-ci ildə Sənədsünaslıq üzrə Beynəlxalq Federasiya adlandırılmışdır. Hazırda bu federasiya tətbiqi sənədsünaslıq və informatika sahəsində fəaliyyət göstərən aparıcı informasiya mərkəzlərini və kitabxanaları birləşdirən beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatıdır. Federasiya müxtəlif təsnifat və kodlaşdırma sisteminin yaradılması, sənədsünaslıqla tam və ya qismən bağlı olan elmi tədqiqatların koordinasiyası, bu sahədə beynəlxalq xarakterli standartların işlənməsi və s. problemlərlə məşğul olur. Bu təşkilat 1975-ci ildən paralel olaraq dörd dildə (ingilis, alman, fransız, rus) çox yüksək elmi və təcrübi dəyəri olan «Международный форум по информатике и документации» adlı aylıq jurnal nəşr edir.

P.Otle ilə bağlı olan fikrə qayıdaraq, qeyd etməliyik ki, o, ilk dəfə «kitab» anlayışının indiki geniş mənasına uyğun olan «dokument» terminini sənədsünaslıq ədəbiyyatına daxil etmişdir. Tarixən ilk dəfə onun «Sənəd haqqında traktat» adlı fundamental elmi əsəri çap edilmişdir ki, bununla da o, sənədsünaslıq elminin əsasını qoymuşdur. XX əsrin ortalarından sənədsünaslıq nisbi-müstəqil elm sahəsi, tətbiqi planda informatikanın və kitabçılıq işinin alt sahəsi, istiqaməti kimi formalaşmışdır.

P.Otle bütün sənəd məcmuunu üç sinfə ayırmışdır:

1) Bibliografik sənədlər, yəni ənənəvi olaraq əlyazmaları və çap əsərləri hesab edilən sənədlər. Onlar kitabçalar, monoqrafialar, oçerklər, traktatlar, rəhbər materialları, ensiklopediyalar, lüğətlər, dövri və davam edən nəşrlərdir (jurnallar, qəzetlər, illiklər və s.).

Deyilənlərdən əlavə, bibliografik sənədlərə şəxsi xarakterli mətnlər (məktublar), rəsmi məlumatlar və uçot (qeydiyyat) kitabları (yaxud jurnalları), həmçinin asma nişanlar, şuarlar, biletlər və digər sənədlər aid edilmişdir. Təbii ki, bu təsnifat eyni zamanda müxtəlif istiqamətlər üzrə aparıldığına görə sənədlərin tip və növ bölgüsü qarışdırılmışdır.

2) Digər qrafiki sənədlər, yəni qeyri-mətni sənədlər: kartoqrafik, təsviri və not sənədləri. Təsviri sənədlərə aid edilmişdir: çap edilmiş təsvirləri (estamp, qrvyura, poçt açıqcaları) mühafizə edən ikonoqrafik sənədlər; proeksiya qurğuları vasitəsilə oxunan sənədlər (o cümlədən mikrosuratlar). Bu sinifdə xüsusi bir qrup təsviri lövhələr qrupu da verilmişdir. Məsələn, mis, dəmir və qızıl pullar, medallar, möhürlər (ştampellər) və s.

Qrafiki sənədlər P.Otle manuskrintləri-əlyazma kitablarına və inkunabullara, həmçinin qədim və müasir arxiv sənədlərinə aid etmişdir. Müəllifin təklif etdiyi birinci təsnifat cərgəsi müasir dövrdə də sənədlərin təsnifatı üçün dəyişməz qalmışdır.

3) Kitabı əvəz edən sənədlər: disklər, fonogramlar, kinofilmlər və bunlarla birlikdə radio verilişi (səsin yazılması və verilməsi), televiziya, o cümlədən telefotoqrafiya, radiotelefotoqrafiya.

Bu təsnifat cərgəsində «üçölçülü sənədlər» xüsusi yer tutur. Bunlara daxildir: təbii sənədlər(minerallar, bitkilər, heyvanlar) süni, insan tərəfindən yaradılan sənədlər (materiallar, məhsullar texniki obyektlər, həmçinin medallar, maketlər releflər.) Bunlara həmçinin elmi instrumentlər, didaktik materiallar, əyani vasitələr daxildir. Onlar içərisində üçölçülü incəsənət əsərləri, yəni memarlıq əsərləri və heykəllər də vardır.

Sonrakı dövrlərdə kitabxana, arxiv, muzey və informasiya mərkəzlərinin fondları baxımından deyil, sənəd anlayışına geniş mənada baxdıqda bu təsnifat istifadə edilmişdir.

P.Otlenin elmi ədəbiyyata daxil etdiyi «sənəd» anlayışına onun «Sənəd haqqında traktat» əsərində verdiyi mənalar bunlardır:

1) Zaman etibarilə informasiyanın verilməsi vasitəsi olmasından və ya maddi yazılma formasından asılı olmayaraq insan fikrinin, biliyinin ötürülməsi üçün informasiya mənbəyi sənəd hesab edilə bilər. Bu anlayış həm maddi obyektlərin məlumat daşıyıcılarını, həm də radio-televerilisləri, teatr tamaşalarını əhatə edir.

2)Hər hansı kolleksiya yaratmaq məqsədilə insan tərəfindən toplanan, fiksasiya olunmuş informasiyanı daşıyan maddi obyekt sənəd adlandırmaq olar. Buraya həm insan tərəfindən yaradılmış süni, həm də muzeylərdə yerləşən təbii, texniki predmetlər aiddir.

3) Qeyd edilməsi, yazılması üsulundan asılı olmayaraq informasiyanı zaman və məkan etibarilə mühafizə etmək, nümayiş etdirmək və ötürmək (vermək) üçün insanın yaratdığı maddi obyektlər sənəd tərkibinə daxildir. Buraya həm də işarələrlə ifadə edilmiş (yazılmış) informasiyalar, incəsənət əsərləri, fonoyazılar və filmlər (səsin və təsvirin maşın yazısı) daxildir.

«Traktat...» müəllifi dəfələrlə «sənəd» və «kitab» anlayışlarının sinonim anlayışlar olduğunu qeyd etmişdir. Kitabda «sənəd» anlayışının daha geniş mənə daşdığı da qeyd edilmişdir.

Beləliklə, P.Otle sənədsünaslığın nəzəri və təcrübi əsasını qoyan alim kimi dünya sənədçilik tarixinə düşmüşdür. O, nəinki «sənəd» anlayışını elmi dövriyyəyə daxil etmiş, həm də geniş planda onun məzmununu və əhatə miqyasını araşdırmışdır. P.Otle tarixən ilk dəfə əksər əlamətlərin məcmuu əsasında sənədlərin təsnifatını işləyib hazırlamağa cəhd etmişdir. Əlbəttə, müasir baxımdan bu təsnifat nöqsansız deyil. Bu isə təbiidir, çünki sənədin nomenklaturası, növ və tipləri

keyfiyyətə dəyişmiş və inkişaf etmişdir. Lakin sonrakı illərdə sənəd haqqında dünyəvi nəzəri tədqiqatlar P.Otlenin əsasını qoyduğu istiqamətlər üzrə inkişaf etdirilmişdir.

P.Otlenin konsepsiyasında sənədə sosial informasiya daşıyıcısı kimi baxılırdı. Lakin o dövrün soraq nəşrlərində «sənəd» anlayışına məhdud mənada baxış davam edirdi. Belə ki, «hüquqi sənəd» anlayışı ilə yanaşı «tarixi sənəd» (hər hansı dövr, şəxs və s.) barədə yazılı məlumat) «haqq-hesab sənədi» (mülkiyyətin alınması və verilməsini təsdiq edən sənəd) və s. mövcud idi. «Sənəd» anlayışının ümumiləşdirilmiş tərfi verilməmişdir.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq rəsmi terminologiyada «sənəd» anlayışı dar (məhdud), geniş və ən geniş mənada izah edilmişdir.

Dar, məhdud mənə işgüzar sənədlərə, yazılı faktlara və tarixi mənbələrə aid edilmişdir.

Geniş mənada «sənəd» anlayışı XX əsrin 60-70-ci illərində daha çox yayılmışdır. Ümumi şəkildə bu anlayış «Böyük Sovet Ensiklopediyası»nda, ensiklopedik lüğətlərdə və 70-80-ci illərdə nəşr edilmiş «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nda izah edilmişdir. Məsələn, «Böyük Sovet Ensiklopediyası»nda sənəd informasiyanın zaman və məkan etibarilə mühafizəsi və yayılmasını təmin edən maddi obyekt kimi mənalandırılmışdır. Buraya üçölçülü incəsənət əsərləri, yəni memarlıq və heykəltəraşlıq obyektləri də aid edilmişdir.

XX əsrin 90-cı illərindən sonrakı dövrdə kitabşünaslığa və informatikaya dair ədəbiyyatda «sənəd» anlayışı ən geniş mənada izah edilmişdir. Bu baxımdan informasiya daşıyan istənilən obyekt, yəni yazılı sənəddən, qramplastinkadan və kinofilmədən başlamış incəsənət əsərlərinə (memarlıq qurğuları, qrafika, rəsm əsərləri, heykəllər) qədər, mineral və tarixi tapıntılardan başlamış sənaye məmulatlarına (saat, avtomobil, tüfəng və s.) və digər əlaqədar obyektlər sənəd anlayışına aid edilmişdir. Bununla da sənəd anlayışının sərhədlərini müəyyənləşdirmək çətinliyi yaranmışdır.

Məhz buna görə də əvvəlcə kitabşünaslar, sonra informatiklər «informasiya» və «kommunikasiya» anlayışları ilə bağlı şəkildə sənəd anlayışını geniş mənada izah etməyə cəhd edirlər. «Sənəd» anlayışının dəqiqləşdirilməsində və inkişafında xüsusilə tarixi baxımdan Azərbaycan kitabşünas alimləri prof. B.V.Allahverdiyevin, prof. Ə.Mirəhmədovun, Mədəni-maarif texnikumunun müəllimi, elmlər namizədi İ.Zəkiyevin əhəmiyyətli xidmətləri vardır. Rus alimlərindən «İnформаüионнаə теориə документа» adlı doktorluq dissertasiyası yazmış Q.Q.Vorobyovun, informatika sahəsində mütəxəssislər prof. R.S.Qilyarovskinin, A.İ.Mixaylovun, A.V.Sokolovun, kitabxanaşünas və biblioqrafiyaşünas alimlərin-O.P.Korşunovun, Y.N.Stolyarovun, kitabşünas alimlərdən professorlar B.V.Çernyakın, E.L.Nemirovskinin və bir sıra digər alimlərin, kitabxanaşünaslıq, kitabşünaslıq və informatika sahələrində aktual problemlərə dair əsərlərində «sənəd» anlayışına da qismən baxılmışdır.

İnformatika sahəsindəki mütəxəssislər ilk olaraq sənəd anlayışına geniş mənada baxmağın əleyhinə çıxmışlar və bu baxımdan iki vacib elementlə məhdudlaşdırmışlar: informasiyanın və maddi daşıyıcının mövcudluğu. Məsələn, 60-70-ci illər üçün informatika sahəsində ilk və ən aktual əsərlər olan «Osnovı informatiki», «İнформатика и соüиалüнаə коммуникаüиə» monoqrafik

tədqiqatlarında A.İ.Mixaylov, A.İ.Çyornı və R.S.Qilyarevski sənəd anlayışını belə izah etmişlər.: «sənəd-informasiyanın mühafizəsi, zaman və məkan etibarilə verilməsi üçün xüsusi olaraq yaradılmış maddi obyektidir» Bu tərif 60-80-ci illərdə SSRİ-nin elmi-texniki informasiya orqanlarının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq digər əlaqədar elm sahələrində də geniş yayılmışdır. Sənədin deyilən tərifə yaxın tərfi 16487-83 nömrəli dövlət standartında (Deloproizvodstvo i arxivnoe delo) (Kargüzarlıq və arxiv işi) verilmişdir. Burada göstərilir: sənəd zaman və məkan etibarilə ötürülmək (verilmək) üçün insan tərəfindən yaradılmış informasiyanın maddi obyektə məhkəmləndirilməsidir.

XX əsrin 90-cı illərində bibliografiyaşünaslıq sahəsində O.P.Korşunov, informatika sahəsində A.V.Sokolov, kitabxanaşünaslıq sahəsində Y.N.Stolyarov eyni zamanda, paralel olaraq «sənəd» anlayışının məzmununu dəqiqləşdirməyə cəhd edərək onun maddi obyekt-sosial informasiya daşıyıcısı olduğunu göstərmişlər. Bir sıra kitabşünaslar (Məsələn, M.N. Kufayev, E.L.Nemirovski) «sənəd»in ümumiləşdirilmiş termin kimi qəbul edilməsinə lüzum görmürdülər və bu baxımdan «kitab» anlayışının işlədilməsini təklif edirdilər. Lakin çoxlu tip və növ informasiya daşıyıcılarının sürətlə artımı və sənəd kommunikasiya sistemində özlərinə yer tutması «kitab» anlayışı ümumiləşdirilmiş anlayış kimi terminoloji dolaşılıq yarada bilər. «Ədəbiyyat» terminini də burada nəzərə almaq lazımdır. «Sənəd» və «kitab» anlayışlarının münasibəti barədə diskussiyalar bu gün də davam edir.

Beləliklə, uzun tarixi inkişaf dövründə «sənəd» anlayışı daimi olaraq dəyişmişdir. İndi «sənəd» anlayışına ya geniş mənada, ya da hər hansı növ sənədə aid olan məhdud mənada baxılır. «Sənəd» anlayışını ifadə edərkən onun konkret olaraq hansı mənada işlənməsinə diqqət verilməlidir.**Ədəbiyyat**

1. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.C.1.- Bakı, 1987.-520 s.*
2. *Bibliografiçeskoe opisaniye dokumenta.-M.,2001.-76 s; QOST 7.1.2003.*
3. *Rüstəmov Ə.M., Hüseynov E.M. İnformatika: Azərbaycan, rus və ingilis dillərində izahlı terminlər lüğəti.-Bakı, 1996.-336 s.*

*Ali Rustamov,
Xuraman Aqayeva*

Генезис и сущность понятия «документ»

РЕЗЮМЕ

Описана историческая эволюция понятия «документ», обобщены и сравнены точки зрения ученых и исследователей в данной направлении, обоснована роль понятия в современной электронной коммуникации.

*Али Рустамов,
Хурман Агайева*

SUMMARY

The article describes importance of term of document from point of view of such kind of sciences as library science. The article also describes history of development of different form of the documents.

The concept of document, its genesis and essence importance.